

A tudósi szerepből kilépve

Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban¹

1977-ben Kemény István szociológus az itthoni kutatási és publikálási tilalmat megelőzve Párizsba emigrált. Több mint tízéves emigrációja alatt sok egyéb mellett (tudományos kutatások, Bibó István összes műveinek sajtó alá rendezése Sárközi Mátyással közösen stb.) 1980 és 1990 között heti rendszerességgel jelentkezett rádiójegyzetekkel a Szabad Európa Rádió magyar adásának különböző műsoraiban, és Párizsi magyar figyelő címen saját műsora is volt. Az adásokban elhangzott szövegekből 2010-ben született egy válogatás (Kemény – SZER 2010). Az adások szinte teljes egészében fennmaradt, gyakran Kemény szerkesztői jegyzeteivel ellátott kéziratok pedig 2015-ben kerültek más Kemény-anyagokkal együtt a Blinken OSA Archívum gyűjteményébe (Kemény HU OSA 368-2-1).

Ezekben a publicisztikai jegyzetekben Kemény abban a közéleti értelmiségi és „néptanítói”² szerepben mutatkozhatott meg a szélesebb magyar közönség előtt, amelynek – az elbeszélések szerint – korábban csak a legszűkebb tanítványi köre lehetett a tanúja. Ezekben a szakmai kötöttségektől mentes, kutatási témáitól elszakadó szövegekben szabadon beszélhetett a magyar belpolitika, történelem, kultúra, vagy éppen a nemzetközi fejlemények és nyugati szellemi áramlatok számára érdekes és fontos kérdéseiről. Vagyis ezekből az írásokból rekonstruálható – bár nyilván csak töredékesen –, hogy mit gondolt Kemény István Magyarországról, a világról, a 20. századról, a történelmi eseményekről és kihívásokról.

Az adásanyag teljes körű áttekintésére nem vállalkozom. Az alábbiakban három kérdéskörre fogok koncentrálni, amelyek megítélésem szerint a legtöbb tanulsággal szolgálnak a rendszerváltás történetének és az 1987–1990 közötti rendszerváltó program magyarországi kudarcának megértéséhez. E három kérdéskör: a forradalom, a pártállami rezsim magyarországi ellenzéke és a liberális kapitalizmus kérdésköre.

1 A Blinken OSA Archívumban 2016. szeptember 20–21-én Kemény Istvánról rendezett konferencián elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

2 Egykori tanítványa és munkatársa, Törzsök Erika jellemzése a konferencián tartott előadásában.

Felejtés, közöny, megvert társadalmak – a forradalom problémája

Kemény legnagyobb politikai élménye – sok más nemzedéktársához hasonlóan – az 1956-os magyar forradalom volt. A forradalomról magáról ugyan meglepően keveset beszélt a rádióban, ámde gyakran visszatért – különösen jegyzeteinek legelső korszakában – egy ezzel szorosan összefüggő problémakörre: Közép- és Kelet-Európa levert forradalmainak traumájára, a politikai elnyomás hatására, a történelmi emlékezet elfojtására és ennek lehetséges társadalmi, társadalom-lélektani következményeire.

Az egyik legelső adásában a felejtésről beszél Milan Kundera *Tréfa* című könyve kapcsán. Felidézi a könyv ismert jelenetét: Klement Gottwald a csehszlovákiai kommunista puccs idején, 1948 februárjában egy prágai, óvárosi téri palota erkélyére lép ki, hogy szónoklatot tartson. Hideg van, havazik. Gottwald hű famulusa, Clementis előzékenyen Gottwald fejébe nyomja a prémsapkáját. Az eseményről készült fotót százezerszámra terjeszti a kommunista propagandagépezet. Négy évvel később Clementist árulás vádjával letartóztatják és kivégzik. Ezek után a nevezetes fényképről is el kellett őt tüntetni. Ettől kezdve Gottwald egyedül volt látható a képen, fején azonban ottmaradt Clementis sapkája. „Egy nép likvidálását azzal kell kezdeni, hogy megfosztják emlékezetétől. Könyveitől, kultúrájától, történelmétől... így lassan elfelejti, ki is ő...” – fűzi tovább Kundera példázatát Kemény (Kemény 1980: 37).

Bő évvel később, egy másik adásban Victor Opatnak a cseh szamizdatban megjelent 1968-ról szóló írása kapcsán az alábbiakról beszél: a kelet- és közép-európai népek közös tapasztalata, hogy a történelem kívülük és nélkülük zajlik, esélyük sincs arra, hogy befolyásolják.

Nincs semmi, ami a politikai jellemet, a közéleti magatartást oly mértékig rontaná meg, mint az a meggyőződés, hogy a történelmet nem tudjuk befolyásolni, hogy a társadalom és a közösség életében olyan erők hatnak, amelyekkel szemben teljesen fegyvertelenek. Csehekben, szlovákokban, románokban, magyarokban gyakran megvan ez az érzés (Kemény 1981b: 49).

Mélyen átértzett, sokszor át nem gondolt, ösztönössé vált beidegződés ez: a közösséggel, társadalommal kapcsolatos szavaink, tetteink teljesen közömbösek, hatásuk érdektelen, nem vagyunk érte felelősek. Ez a magatartás hozzájárul a legaljasabb tettek elkövetéséhez. Ez nem genetikai vagy nemzetkarakterológiai, hanem történelmi és kulturális beidegződés. Ami gyakran a gyáva kívülállás igazolásaként is felhasználható:

A történelem befolyásolhatatlanságának, végzetes voltának gondolata és hangoztatása sokszor nem más, mint igazolás. Hogy is gondolkoznék valaki másképp a történelemtől, mint könyörtelen szükségszerűségről, ha saját közvetlen életével szemben nincsenek igényei? (Kemény 1981b: 51).

Alig két héttel későbbi adásában Tocqueville kapcsán értekezik a szelíd zsarnokság veszélyeiről és csapdáiról:

Ha a demokratikus országokban despotizmus jön létre – összegzi a francia gondolkodó megállapításait –, az egészen más lesz, mint a hajdani zsarnokságok: tágabb körű lesz, egyben szelídebb, nem gyötörni fogja az embereket, hanem lealacsonyítani (Kemény 1981c: 51).

A szelíd zsarnokság uralma alatt élő emberek elfelejtik, hogy szabad akaratból tesznek, és ezért felelősséget vállaljanak. Szűkebb családi, baráti körükön túl közömbösek mások sorsa iránt. Élvezik a roppant gyámnoki hatalom – amely magára vállalja, hogy gondoskodik élvezeteikről

és örökös sorsuk felett – jótéteményeit. Hogy miként jöhet létre egy ilyen hatalom? A szelíd zsarnokság „[a] szabad akarattal való éleést egyre feleslegesebbé és ritkábbá teszi: egyre jobban szűkíti a cselekvés terét, és lassan megfosztja a polgárokat még önmaguk használatától is” (Kemény 1981c: 52).

Tocqueville úgy vélte, az egyenlőség – no meg az ezzel járó kiszámítható gyarapodás – készítette elő az embereket mindennek elfogadására.

Ez az egyenlőség kedvez a zsarnokságnak, de meg is szelídíti. Az emberek hasonlóbba és egyenlőbbé válnak, a közerkölcsök emberibbé és szelídebbé. Senkinek nincs túlságosan nagy hatalma, sem túlságosan nagy vagyona, így hát a zsarnokságnak nincs igazi színpada (Kemény 1981c: 54).

A másik tényező társadalom-lélektani: kortársaink szünet nélkül két szenvedély között hányódnak. Szükségét érzik, hogy vezessék őket, gondoskodjanak róluk, ugyanakkor szabadok is akarnak lenni. Ezért egyesítik a népfölséget a központosítással. „Mindenki túri láncát, mert a lánc végét nem egy ember, egy osztály, hanem maga a nép tartja a kezében” (Kemény 1981c: 54). Kemény persze tisztában van azzal, hogy Tocqueville nem írhatta le a posztisztálini kelet- és közép-európai (puha) diktatúrák működését, az analógia mégis kézenfekvő számára.

A mai Magyarországon élő magyaroknak ez a szöveg úgy hat, mint egy jóslat, amely azt az állapotot festi le, amelyben élnek. Az ellenforradalom, amely 23 évvel ezelőtt a történelem egyik legkegyetlenebb és legszétlenebb vérengzésével tette magát hírhedtté, most jóságos üvegszemét fordítja az állampolgárok felé. (Kemény 1981b: 53)

Kemény azzal zárja jegyzetét, hogy az effajta zsarnokság kiépülését és megszilárdulását az állampolgárok szabad társulása, a helyi önkormányzatokban és autonóm egyesületekben kifejtett öntevékeny aktivitása akadályozhatja meg. Ezt a harcot a nyolcvanas években a mi tájékunkon a lengyel és a magyar civil ellenzéki mozgalmak vívják.

Még ugyanezen év augusztusában, a prágai tavasz leverésének évfordulóján Pavel Tigrid, a Franciaországban élő jeles cseh emigráns szerző tanulmányát ismertetve tér vissza a problémára (Kemény 1981d). Tigrid párhuzamba állítja Csehszlovákia 1938-as náci Németország általi megszállását, az 1948-as kommunista puccsot és a Varsói Szerződés katonai intervencióját 1968 augusztusában. A közös bennük az, hogy a csehek egyszer sem szegültek szembe az erőszakkal, a külső hatalommal és a diktatórikus törekvésekkel. Igaz, nem vesztettek emberi életet és épségben maradtak a városaik – idézi Kemény Tigridet –, de az árat meg kellett fizetni más, kevésbé kézzelfogható, ám nélkülözhetetlen értékekben:

A csehek sorsa azt mutatja, hogy a doktrínává emelt kapituláció végül is minden polgári erény pusztulásához és nemzeti hanyatláshoz vezet... Az elnyomás lázadást követelne, de a kapituláció filozófiája a lázadásnak még a fogalmát is kitörölte az emberek agyából (Kemény 1981d: 67).

A szovjetek azért rohanták meg Csehszlovákiát, fejtegeti Tigrid, mert biztosak voltak abban, hogy semmiféle ellenállásba nem fognak ütközni. És most, 13 évvel később, 1981-ben azért nem tudják elszánni magukat Lengyelország lerohanására, mert tudják, hogy ott ágyúlók várják őket. A háború a lengyel városok pusztulásával járna, de nem pusztulna el a lengyel nép lelke, teszi hozzá Tigrid. Kemény voltaképpen nyitva hagyja a kérdést, hogy az effajta lázadás, ellenállás adott esetben erkölcsileg és politikailag vállalható és igazolható-e.

Tigris lázadásáról beszél. Gondolom abban az értelemben, ahogyan Camus használta ezt a szót „Lázadó ember” című cikkében.³ Nem szól azonban arról, hogy miképpen élhet az ember méltósággal a diktatúrában. Ez az, amiről úgyszólván senki sem szól. Mi a lelki függetlenség reális útja? Amely nem vezet pusztuláshoz, de lehetővé teszi, hogy ne kelljen szégyenkezni, depresszióba süllyedni, alkoholizmusba, öngyilkosságba menekülni?

– kérdezi a jegyzet végén Kemény (1981c: 68).⁴ Nem tekinthető véletlennek, hogy néhány évvel később Kemény három adást is szentelt Camus – frissnek éppen nem mondható (hiszen 1951-ben megjelent) –, de az 1956-os magyar forradalom emlékezetéhez utóbb több szállal is köthető esszéjének, Albert Camus *A lázadó ember* című művének (Kemény 1984). Ezen jegyzetek végkövetkeztetése, hogy Camus szerint a lázadás az emberi méltóság belső magjának védelme, kijelölése, amely ugyanakkor magába foglalja az embertársaink iránti szolidaritást.

Úgy gondolom, ennyi filológiai bizonyíték elegendő arra, hogy kimutassuk, Kemény Istvánt milyen behatóan érdekelte a lázadás és a forradalom kérdése, méghozzá főképp rádiós publicisztikai ténykedésének első korszakában. Számomra az is nyilvánvaló, hogy Bibó István 1945-re és 1956-ra vonatkozó munkáinak közvetlen közük van Kemény István ezzel kapcsolatos gondolataihoz, dilemmáihoz. Ebben az időszakban ugyanis Kemény egyik legfontosabb munkája és szellemi programja Bibó összes művei berni kiadásának előkészítése volt.

1945-ben kevesek számára volt kétséges, hogy a régi világ politikai és erkölcsi értelemben összeomlott. Nemcsak a kommunisták gondolták így, ahogy azt az Orbán-rendszer oktrojált Alaptörvénye és hivatalos történészei hirdetik, hanem például a kommunistáktól éppenséggel viszolygó Márai Sándor is, aki 1945-ben így írt naplójegyzeteiben:

Amikor a Vörös Hadsereg csapatai – 1945 tavaszán – elűzték a hitleri német hadsereget és a velük társult magyar nyilaskeresztesek által vezetett hadakat Magyarország területéről, az ország érett volt a forradalomra. Pontosabban: nem a magyar társadalom volt érett a forradalomra, hanem a helyzet, amely az elmúlt rendszer tökéletes, feltétlen bukása után bekövetkezett. A magyar társadalom lelkében, természetében, idegzetében soha nem volt forradalmi hajlandóság. De bizonyos, hogy a csalódás, a megrettenés, s ebben az időben még valamilyen büntudatféle is sugalmazott volna egyféle forradalmi megmozdulást. Mindenki érezte, látta, hogy az ismert világképnek vége, s a társadalmi, gazdasági, szellemi életet a jövőben másképpen kell elrendezni (Márai 2014 [1945] 133-134).

Márait nem sok szellemi rokonság fűzte Bibó Istvánhoz, ezért fölöttébb érdekes, hogy a kérdésük nagyon hasonló. A helyzet bizonyos értelemben forradalminak tekinthető, ámde valódi forradalomra a magyar társadalom történeti kötöttségei, mentális állapota, valamint a belső és külső politikai körülmények miatt alig van esély. Bibó *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányában, amelyben az általa „határolt forradalomnak” nevezett program lehetőségének megmentéséért áll ki, így ír:

3 Camus műve valójában egy könyv terjedelmű esszégyűjtemény, Kemény nyilván a gyűjtemény bevezető darabjáról beszél.

4 E helyütt nem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1956-os forradalom és annak leverése milyen sokkot okozott a Szabad Európa Rádióban. Ezután megváltozott a műsorpolitika, sokkal békésebb hangnemre váltottak a politikai műsorok, a forradalom vagy nyílt lázadás szításától vagy a szítás gyanújától is óvakodni kellett a kiadott központi direktívák szerint.

A demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek uralma alatt álló közösség előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze, először kétségtelenül harc kell, és csak azután játékszabály. Először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbagyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét, és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni. Ez a változás eddig soha sehol nem jött létre választással, szavazással, többségi akarattal és szabályok pontos betartásával... Minden nagy demokrácia történetének kiindulópontjánál forradalom áll, forradalom, melynek során esetleg királyok fejei hulltak le, de mindenesetre lehullott az aranykorona a királyok és királyi szolgák fejéről. Ez a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz (...), de az emberi méltóság egyetlen forradalmának, bármilyen társadalmi és gazdasági fejlődési időszakban, de valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhesünk (Bibó 1986 [1945]: 50).

Ma mögöttünk van 1944 álforradalma és 1945 félforradalma.

– folytatja Bibó (1986 [1945]: 51).

De vajon lehet-e szó forradalomról egy olyan helyzetben, melyben a nép megláthatta ugyan volt urainak gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívül álló, számára elemi erőket? Igen nehezen! Soha magyar földön annyira még nem hiányoztak egy forradalmi akció lelki előfeltételei, mint ma” Bibó (1986 [1945]: 53)

Két évvel későbbi, már reménytelennek tekinthető helyzetben írt cikkében pedig ezt olvashatjuk az 1945-ös változás értelméről:

(...) a magyar társadalom mozdulatlaná meredett társadalmi erőviszonyai 1514 óta most mozdultak meg először, és pedig a nagyobb szabadság irányában. Ez az a pillanat, amelytől kezdve újból megnyílt a lehetőség, hogy Magyarország bekapcsolódjék abba a nagy folyamatba, amit a nyugati, társadalmi fejlődésnek nevezünk. (...) Az 1945. évi magyar változás legdöntőbb, vissza nem csinálható eredménye a földreform, és jelentős dolog a régi közigazgatásnak különösen vidéken való részbeni összeomlása vagy átalakulása is. A nagybirtok eltűnésével, a vármegye eljelentéktelenedésével, az urak futásával valami olyan tűnt el a magyar társadalom életéből, amely mind a mai napig a legdöntőbb szabályozó tényező volt mindenben, ami az emberi lehetőségeket és emberi szabadságokat elosztotta. (...) A változás lendületének az a megakadása, melyet most látunk, félelmetesen mutatja a négyszáz éves, alig megszakított mozdulatlansághoz szokott társadalmi erők bátortalanságát és bizonytalanságát. Bizonyos mértékig folyik régi társadalmi tényezők restaurálása is, azonban ez nem volna jelentős dolog, ha nem kísérné két, komolyan riasztó kísérőjelenség. Az egyik az, hogy a társadalomnak valamennyire is biztosított vagy biztosítást kereső rétegeiből nagy tömegekben támad fel a régi, hierarchikusan, rang szerint rendezett világnak a visszakívánása, vagyis közel kerülünk ahhoz, hogy újból helyreálljon a kis kiváltságosoknak a nagy kiváltságosokkal való négyszáz éves érdekkapcsolata egy merev társadalmi rangsor jegyében s az egyetemes és teljes szabadság rovására. A másik riasztó jelenség pedig az, hogy olyan csoportok, melyek az 1945. évi változás haszonélvezői, (...) nemcsak a demokrácia jobbszárnyán, hanem a baloldalán is, hajlandónak mutatkoznak közreműködni egy ilyen új társadalmi megmerevedés kiépítésében” (Bibó 1986 [1947]: 502 – 504).

Bibó következtetése egyértelmű: a szabadság föltétele a társadalom alsó rétegeinek politikai és társadalmi felemelkedése. A szabadság formai kereteinek, a törvényes jogoknak a bizto-

sítása kevés, ez még nem teremti meg a demokrácia valóságos lelki és társadalmi bázisát. Ennek viszont alapfeltétele a megélt, kiharcolt szabadság, a korábban a politikából kizárt, kirekesztett tömegek politikai öntudatra ébredése, egy valóságos, de nem marxista-kommunista értelemben vett forradalom.⁵ Mind a restaurációnak, mind pedig a proletárdiktatúrának ez veheti elejét. Bibó egyszerre tartott a régi rend valamiféle restaurálódásától és attól, hogy a kommunista párt agresszivitása elszívja a levegőt a valódi, alulról jövő demokratikus önszerveződés elől, kizárja az alsóbb néposztályok öntudatra ébredésének lehetőségét, mintegy megelőző csapást mér rá, idő előtt kanalizálja, megmeregíti, befagyasztja és elfojtja a valódi demokratikus folyamatokat. Vagyis attól tartott, hogy a történet vége nem lesz más, mint a társadalmi hierarchia, uralmi rend más formában történő újjászületése az egyetemes és teljes szabadság rovására.

Kemény István Bibó-kommentárjaiban⁶ azt írja, hogy az emberi méltóság alapvető felkelésére, amelyről Bibó 1945-ben beszélt, Magyarországon 1956-ban került sor. Nem a rendszer megdöntése volt a legfontosabb – kommentálja Kemény Bibót –, hanem a lelki felszabadulás élménye, az, hogy az emberek saját erejük tudatára ébrednek. Kemény szerint a demokratikus szellem hiányának százéves történeti előzménye volt. Magyarország ugyan nem volt fasiszta ország, de az ország urai, a nagytőke, az arisztokrácia, és a főképp dzsentr eredetű állami és katonai elit egyben egyetértett: a népek, a tömegeknek, a társadalomnak nem szabad a politikai életben részvételt biztosítani. 1945-ben a nép még nem tudta, mit akar pontosan, ám 1956-ban sosem látott egységben sorakozott fel a demokrácia és a szocializmus programja mögött. Ezt a valódi forradalmat külső erőszak segítségével ismét leverték. A radikális reformok és a demokratikus konszolidáció, a behatárolt forradalom programja 1945 után ismét elbukott. A végső katarzis 1956-ban is elmaradt.

1956 leverésének tapasztalata, társadalmi és mentális következményei kulcsszerepet játszottak Kemény történelmi, politikai gondolkodásában. Ugyanakkor számomra az is nyilvánvaló, hogy a levert forradalom után, a Kádár-rendszer sok szempontból sikeresnek tekinthető konszolidációja és a nyolcvanas évek első felében még mindig masszívnak mondható elfogadottsága közepette – ld. idézett jegyzetét a „szelíd zsarnokságról” – valójában már az foglalkoztatta, hogy lesz-e esély az emberi méltóság alapvető felkelésére, arra a bizonyos lelki felszabadulásra, amely nélkül valódi demokrácia nem jöhet létre a Kádár-rezsim összeomlásának történelmi pillanatában. Úgy látszik, az egyik legnagyobb veszélyt abban látta, hogy a pártállam várható, bár pontosan nem előre látható bukásakor a forradalmi katarzis, a nép öntudatra ébredése és aktív részvétele újra el fog maradni. Ami lehetetlen volt 1945-ben, brutálisan letiportatott 1956-ban, az a szovjet birodalom bukásakor már meg sem fog történni, és ennek végzetes következményei lesznek a kommunizmus utáni korszak demokratikus fejlődésének esélyeire.

5 Percz László szavaival: „A javasolt megoldás, azaz a híres bibói formula – a „határolt és tervezett forradalom” programja – háttérben nyilvánvalóan ennek az említett kettős szükségletnek a fölismerése áll: hogy tehát a magyar demokrácia jelenlegi helyzetében a demokratikus intézményrendszer működőképességét megőrző „konszolidációs” és az emberi méltóság történelmi létrejöttét szolgáló „forradalmi” intézkedések egymástól való határozott elkülönítésére és tudatos együttes érvényesítésére van szükség.” (Percz 2013). Bibó népi radikalizmusáról ld. még Papp István (2011) tanulmányát.

6 Kemény 1981 és 1983 között számos műsorban foglalkozott Bibó munkásával és Bibó szellemi örökségének értékelésével, beleértve az 1981-ben megjelent Bibó-émlékkönyv ismertetését is. A vonatkozó kéziratok megtalálhatóak: HU OSA 368-2-1 Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 1, 4.

Az esélyeket nem láthatta túl biztatónak, és nemcsak az ország külső adottságai, a birodalmi függés és a nagyhatalmi kontemplációk okán.⁷ Az 1956-ban megnyilvánuló csodás, addig nem tapasztalt nemzeti egység többek között annak is volt köszönhető, hogy a Rákosi-diktatúra abszurd és gátlástalan brutalitása egyfajta durva nivellálódást hozott a társadalom egésze számára. Radikálisan eltörölte a társadalmi és osztálykülönbségeket azzal, hogy mindenkiből – úrból, szolgából, munkásból, parasztból, értelmiségiből – egyaránt kiszolgálott páriát csinált. Kemény pedig szociológusként mindenkinél jobban tudhatta, hogy ez a helyzet a hatvanas évek konszolidációja nyomán alapvetően változott meg.

A saját maga által kezdeményezett és folytatott kutatások mutatták ki a szegénység létét és annak tartós átöröklődési mechanizmusait, a cigányság rettenetes helyzetét és azt, hogy a mobilitási csatornák újra beszűkülőben vannak. Ez már önmagában botránynak számított, a hatalom hivatalos önképébe nem fért bele. De nem kevésbé volt botránys az a felismerés, hogy a konszolidációval és a relatív gyarapodással újfajta tagolódás, kasztosodás, újraosztályosodás indult meg. Ennek következtében a különféle társadalmi csoportok különböző mértékben vagy haszonélvezői lettek a rendszer újraelosztási szisztémájának, vagy legalábbis már volt veszténivalójuk. A mobilizálódási csatornák szűkülése, a szegénység átöröklődése többek között éppen annak a perverz újraelosztásnak a tünete és következménye volt, amely a jóléti juttatásokat aránytalan mértékben irányította a középrétegek felé a társadalom peremén élők rovására.

Ez egyben azt is jelentette, hogy a rezsim nemcsak rátelepedett a társadalomra, hanem – bizonyos értelemben és változó mélységben – bele is nőtt. Paradox, hogy a rendszer ezt legnagyobb politikai sikereként is elkönnyelhetné volna, hiszen ez volt stabilitásának legfőbb záloga – de ennek nyílt beismerése, kimondása mégis tabu volt, mert a rezsim ideológiai alapjait rengette volna meg. A pártállami diktatúra ugyanis éppen arra hivatkozva fosztotta meg alattvalóit emberi és polgári jogaik gyakorlásának lehetőségétől, hogy a hivatalos ideológiai doktrína szerint csak így lehet eljutni az egyenlőséghez, az osztály nélküli, kizsákmányolásmentes társadalomhoz. Másfelől Kemény tudhatta, hogy a majdani forradalmi katarzisz szempontjából ez a fejlemény nem sok jót ígér. De mit tehet ebben a helyzetben az ellenzék?

Az ellenzék lehetőségei

Bár Kemény István a magyarországi demokratikus ellenzék előtörténetének és kialakulásának egyik legfontosabb szereplője volt a hetvenes években – tanítványai és munkatársai közül számosan, például Havas Gábor, Kozák Gyula, Lengyel Gabriella és Solt Ottilia is a demokratikus ellenzék, illetve a *Beszélő* című szamizdat folyóirat belső köreiből tartoztak – párizsi rádiójegyzeteiben meglepően keveset foglalkozott a magyarországi ellenzék tevékenységével. Erre két nyomós oka is lehetett: egyrészt az emigrációból csak nagyon szőrmentén és óvatosan szólhatott bele abba, hogy a hazai ellenzék mit és hogyan tegyen. A biztonságos távollétben az ellenzéki lét feltételrendszeréről és mozgásteréről nem lehetett biztos

⁷ Ma már ismert, hogy a nyugati hatalmak és az USA még a rendszerváltás időszakában, 1988–89-ben is óva intettek a kelet-közép-európai ellenzékelt a túlságosan radikális fellépéstől és követelésektől. Attól tartottak, hogy az újabb erőszakos szovjet beavatkozást provokálhat ki, és a következmény újra vérontás, általános visszarendeződés lesz.

tudomása, és nem viselte azt a személyes, egzisztenciális kockázatot sem, amellyel minden ellenzékinek számolnia kellett idehaza. A másik ok az lehetett, hogy a hazai ellenzékéről a Szabad Európa Rádió más műsorai tudósítottak rendszeresen – többek között a Kasza László által szerkesztett A holnap hullámhosszán című műsor (amelynek Kemény többször maga is szereplője, vendége volt, de abban például soha nem a hazai ellenzékéről fejtette ki a véleményét, hanem saját történeti nézeteiről, a kelet-európai ellenzékéről vagy magyar belpolitikai kérdésekről).⁸ Ám a stratégiai szempontból legfontosabb írásokról, fejleményekről időnként ismertette nézeteit, bírálatát vagy párhuzamos véleményét. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban ezekről lesz szó.

Az első ellenzéki dokumentum, amelyről Kemény részletesen és egyben kritikusan írt, Kis János programadó írása volt a szamizdat Beszélő 1982 májusában megjelent 3. számában (Kis 1982). Kis János írásának három pillére volt. Az első, hogy rámutatott arra, a lengyelországi katonai puccs nem a vég, hanem a kezdet. 1956 és 1968 után most első ízben fordult elő a szovjet blokkban, hogy a társadalmi ellenállást, és annak hordozóját, a Szolidaritást nem sikerült erőszakkal likvidálni. A lengyel kommunista rendszer és a szovjet blokk válsága tartósan fennmarad. Belső tartalékok híján a rezsimnek két választása van. Az egyik lehetőség, hogy a társadalommal összefogva törje le a reformokkal szembeni apparátusi ellenállást. Ám ehhez nincsenek tartalékok a reform finanszírozására, a mellékhatások enyhítésére. Ezért a reformok és a gazdaság rendbetétele mindenképpen demokratikus engedményeket kíván. Vagy: a párt az apparátussal összefogva törje le a társadalmi ellenállást, miközben tapodtat sem tud előrelépni. Kis szerint a lengyel vezetés a katonai puccsal az utóbbi mellett döntött, és ezzel végleg zsákutcába kormányozta magát.

Az írás másik sarkalatos állítása az, hogy a lengyelhez képest a magyar mozgástér politikai és társadalmi értelemben is sokkal nagyobb.

Az államvezetés nem fordult szembe a lakosság fogyasztói igényeivel, a lakosság pedig változatlanul úgy tekint az államvezetésre, mint a legjobbra ahhoz képest, ami Kelet-Európában lehetséges. (Kis 1982: 13).

Ugyanakkor a helyzet ingatag. 1979 és '81 között beállt a stagnáció, az életszínvonal csökkenni kezdett. Ezen az áron sikerült megállítani a külkereskedelmi mérleg hiányának növekedését, de többletet nem sikerült előállítani, a régi hiteleket továbbra is újabb hitelekből kell fedezni. Az államvezetés ugyan nem zárkózik el ideológiai okokból a lehetséges megoldások elől,

[c]supán szeretnék átvészelni a nehéz időket. Bármilyen javaslatot hajlandók meghallgatni, hátha szükség lesz rá. Maguk intik le a túlbuzgókat, akik ideológiai tabuk emlegetésével vonnák szűkebbre a számításba jövő lehetőségek körét. De csak az érdeklí őket, ami a fizetési mérleg kiegyensúlyozásában segíthet (Kis 1982: 16)

Ebben a helyzetben van esély arra, hogy érdemi lépések történjenek a rendszer meghaladása irányában – hangzik a harmadik állítás. Azonban a magyar ellenzék felkészületlen. „Vagy lesz az ellenzéknek mondanivalója a politika nagy kérdéseiben, vagy jelentősége a létszámával és szerveztségével arányos méretekre olvad.” Ahhoz, hogy valódi változások előmozdítsa legyen, az ellenzéknek ideológiára van szüksége:

8 HU OSA 368-2-1 Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 1.

A többség valószínűleg a liberális demokrácia elveit is elfogadta, magáénak vallotta a nemzeti függetlenség és nemzetiségi autonómia eszméjét, és nem hiszem, hogy sokan volnának közöttünk, akik ne azonosulnának a szocialista hagyomány valamelyik részével. De mindez a háttérben maradt. Ha viszont politikai alternatívákat akarunk megfogalmazni és értékelni, akkor világgossá kell tennünk eszményeinket, meg kell indokolnunk, hogy miért ragaszkodunk hozzájuk, és ki kell fejtenünk, hogy megközelítésüket milyen intézményes megoldások által képzeljük el

– szögezi le Kis János (1982: 23). Végezetül, az ellenzéknek egyértelművé kell tennie, hogy kívül áll a közmegegyezésen.

Magyarországot nem az indulatok elszabadulása fenyegeti, hanem a túlzott önfegyelem. Miközben mindenki óvakodik nehézséget okozni a kormánynak, szép lassan belesüllyedhetünk a válságba – vagy legalábbis elszalaszthatjuk az alkalmat 35 éve megoldatlan problémáink rendezésére. Meg kell törni a csendet. Figyelmeztetni kell a veszélyre, emlékeztetni a lehetőségekre. Ám ezt csak egy olyan politikai közösség teheti meg, amely kívül áll a közmegegyezésen: tehát a demokratikus ellenzék

– zárja cikkét Kis János (1982: 25).

Kemény a kommentárját (Kemény 1982c) azzal kezdi, hogy ő nem ellenzékinek, hanem függetlennek tekinti magát, a független pedig nem kormánypárti vagy ellenzéki, hanem a dolgot magát nézi. Érezhető az idegenkedése attól, hogy az ellenzéknek ideológiára van szüksége. Sokkal fontosabbnak tartja az együtt gondolkodás képességét, a közértelmesség kibontakozását. Nem véletlenül utal hangsúlyosan Széchenyi példájára.

Kemény az elemzés több pontját is vitatja. Mindenekelőtt azt, hogy milyen közmegegyezés is az, amelyen a demokratikus ellenzék úgymond kívül kell, hogy helyezze magát. Magyarországon 1956 után

senki sem kötött senkivel kompromisszumot, sem írásban, sem szóban. Azt a lelkiállapotot nevezik kompromisszumnak, amelybe a katasztrófa átéltői kerültek, s amelyre inkább illik az elfáradás, az elcsüggedés szó (Kemény 1982c:76).

1956 történelmi határvonal a generációk között.

(...) vajon mit tapasztalhatni az idősebbeknél? Közmegegyezés helyett inkább kölcsönös bizalmatlanságot és gyanakvást. (...) S ha egyetértenek valamiben, hát abban, hogy Magyarország nem Ázsiához, hanem Európához tartozik. Abban, hogy az országnak polgárosodásra van szüksége. Tehát: kiemelkedésre a szegénységből, nemcsak a kivételezetteknek és szerencséseknek, hanem mindenkinek. A szabaddá válásnak arra a lehetőségére, amelyet tulajdonnak nevezünk (Kemény 1982c: 76–77).

Ez lehet egyfajta közös egyezés az 1956 előtti generáció tagjai között. Ám az 1956 utáni nemzedékeket ki kérdezte meg? – teszi fel a kérdést a szerző.

Kis diagnózisának alapvetésével egyetért. Ő is úgy gondolja, hogy a szovjet blokk a tartós válság felé tart, amelyet a korábbi módon nem lehet már orvosolni. Ezért az ország (nem pusztán az ellenzék) válaszüthöz érkezett: vagy a nyugati nyitás, a nemzetközi piacba való beilleszkedés, demokratizálódás útjára lép, vagy menthetetlenül elsüllyed a blokk többi országával együtt.

Ám Kemény nem biztos abban, hogy Lengyelországban minden végérvényesen eldőlt.

Az erők most is egyensúlyban vannak. December 13-a előtt forradalom volt, de egy furcsa forradalom, olyan, amilyen még sosem volt, amely nem végezte el a forradalom legfőbb feladatát, az államhatalom megdöntését: egy önmagának határt szabó forradalom. Most az ellenforradalom van a felszínen, de ez is furcsa ellenforradalom: nem szánja el magát az ellenforradalmaktól eddig elválaszthatatlank gondolt mézszárlásra: egy önmagának határt szabó ellenforradalom (Kemény 1982c: 78).

A következtetése az, hogy ott is, Magyarországon is van esély a reformok útjára lépni, és valódi kompromisszumokra jutni: „Amelyben a megegyezés szempontjai félreérthetetlenül vannak megfogalmazva. S amelyet megkötnek valakik. A hatalom birtokosai, és mások, akiket a nép elfogad képviselőinek” (Kemény 1982c: 79). Végül, zárja fejtegetéseit Kemény, egy „ilyen megegyezés csak akkor léphet érvényre, ha azt az oroszok is elfogadják. [...] Egyszer végre mégis szót kellene értenünk velük: megállapodni egy reális élettérben” (Kemény 1982c: 79).

Feltűnő, hogy a Párizsban élő Kemény sokkal visszafogottabb hangot üt meg, mint a bírált írás, mintha a túl korai és túlzott radikalizmustól féltene az ellenzék. Mintha maga is némi önfegyelemre buzdítana. Ódzkodása az ideológiától nemzedéki vonás is: az ideológia a második világháború után sokak számára gyanús dolog volt, afféle merev elzárkózás más nézetek és értékek képviselőitől, és bezárkózás egy szűkre szabott szellemi térbe és doktrínába, ahogyan azt például a magukat élcsapatnak kinevező kommunisták tették egykor. Ezért a korszellem éppen az „ideológia” meghaladását tekintette feladatának.

Kemény fejtegetései első látásra kissé fésületlennek és zavarosnak hatnak. Sőt mintha bizonyos dolgokat félreértett volna. Ám bírálatában van rendszer. Valószínűleg úgy vélte, hogy a magyarországi ellenzék túl kicsi, és túlságosan elszigetelt a társadalomtól ahhoz, hogy előkelően kivonuljon a szélesebb diskurzusból, és elzárja a kommunikációs csatornákat akár a hatalom reformokra rávehető képviselőivel, akár más szellemi irányzatokkal, akár pedig a társadalom szélesebb, politikán kívüli köreivel. Holott bizonyára emlékezett arra, hogy a Beszélő indulásakor éppen ahhoz akart hozzájárulni, hogy „önmagáról tudjon igazabb képet az a halkán morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással” (Kis 1981: 5). Talán úgy gondolta, Kis János írása idő előtti elmozdulás ettől az ambíciótól.

A legfontosabb kritikai megjegyzése azonban a közmegegyezés problémájára, valamint az 1956 előtti és utáni generációk egymáshoz való viszonyára vonatkozott, annak ellenére, hogy a Beszélőt azzal nem lehetett vádolni, hogy 1956-tal ne foglalkozna behatóan. Érzésem szerint bírálatának éle arra irányult, hogy úgy vélte, Kis János szövege semmilyen módon nem szólítja meg a rendszer jobboldali, polgári ellenzékét, és bizonyos értelemben kizárja a kádári konszolidáció adományait kénytelenségből elfogadó, hiszen élni akaró többséget az ország jövőjéről folytatandó diskurzusból. A hatalom a közmegegyezés valamiféle hazug látzatára hivatkozik, miközben a diktatúra léte a közmegegyezés kimunkálásának legnagyobb akadálya. Vele szemben mindenképp a lehető legszélesebb alapokon nyugvó párbeszédben kell kimunkálni azt a bizonyos valódi közmegegyezést, amely szilárd kiindulópontot teremt a jövő alakítására. Ebbe a párbeszédbe pedig be kell vonni minden csoportot és szellemi irányzatot, amely a jelenlegi rezsim keretein és horizontján túl képzelet el az ország jövőjét, beleértve azokat is, amelyek a pillanatnyi helyzetben még nem vállalják a nyílt politikai szembenállást, az ellenzékiiséget, de független gondolataikkal hozzájárulhatnak a közértel-

messég gyarapodásához. Csak ez a legszélesebb összefogás szállhat szembe a siker esélyével a diktatúra nyomasztó erőfölényével. A határvonal nem ellenzék és nem ellenzék, hanem a hatalom és hatalom bástyáin kívül állók között húzódik.

Számos utalás tanúskodik arról Kemény rádiójegyzeteiben, mennyire fontos volt számára, hogy a létező és potenciális magyar ellenzéki gondolkodás ne töredezzon egymástól elszigetelt frakciókra. Timothy Garton Ashnek a budapesti ellenfórumot ismertető írása kapcsán beszélt például arról, hogy az ellenzék a hetvenes években Lengyelországban is rendkívül megosztott volt ideológiailag, de végül képesek voltak szót érteni egymással. Magyarországon az 1985-ös monori találkozó volt hasonlóan reménykeltő vállalkozás, ahová különböző tradíciók és csoportok képviselőit egyaránt meghívták: a népieket, urbánusokat, független írókat, szociológusokat, reformista közgazdászokat (Kemény 1985). 1989 decemberében, a viharos, és Kemény által olykor egyenesen hisztérikus hangulatúnak nevezett népszavazási kampány után örömmel konstataálta azokat a békítő gesztusokat, amelyeket Kis János tett a négyigénes népszavazás után a Magyar Nemzetben megjelent írásában (Kis 1989).

Az alapvető kérdések megoldásában a Fórum és az SZDSZ együttműködését kívánom. Magától értetődően nem koalíciót a választások előtt, mert az a választások megcsúfolása lenne. De elengedhetetlenül szükséges az együttműködés a választások után, koalícióban, vagy valamilyen más formában

– írja Kemény 1989. december 10-én elhangzott jegyzetében (Kemény 1989b: 315). Egy héttel később ezt a javaslatát nyomatékosan megismétli, amikor a Németh-kormány költségvetését és gazdaságpolitikáját bírálja, és a következő kormány előtt álló gazdasági nehézségekről beszél.

Közeledik egymáshoz a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége. E pillanatban ... ez a két legfontosabb politikai erő az országban. Együttműködésük nélkül nem oldható meg a válság, és nem fordítható jobbra a nemzet sorsa (Kemény 1989c: 318).

Kemény azt is leszögezi, hogy az együttműködés szerinte legcélszerűbb formája a kormánykoalíció (Kemény 1989c: 318). Végül az sem tekinthető véletlennek, hogy az MDF programjáról a választások előtt egy hónappal elhangzott rádiójegyzetében a programnak csak a Pösze Lajos által „példaszerű tárgyilagossággal és problémáismerettel” megírt Kisebbségvédelem című fejezetét ismerteti részletesen, amely a kisebbségi kérdés és a cigánykérdés mellett foglalkozik az 1944-es magyar holokauszttal, a magyar állam abban viselt felelősségével (Kemény 1990a).⁹

Visszatérve a kiindulópontunkhoz, az 1982-es vitához, megjegyzendő, hogy Kemény akkori aggodalmi jórészt alaptalannak bizonyultak. Az ellenzéki irányultságú vagy függetlennek nevezhető, változatos színezetű és arculatú formációk, szellemi körök és (politikai, társadalomtudományi, művészeti, vallási) csoportok közötti együttműködés virágkora éppen a Bibó-émlékkönyv szerkesztése (1979–1981) és a monori találkozó (1985) közé esett, vagy legalábbis ebben az időszakban volt a legszélesebb az együttműködők köre. Visszatekintve az is megállapítható, hogy a demokratikus ellenzéknek egészen az évtized legvégéig, 1988–89-ig

⁹ Mai szemmel olvasva Pösze ezzel kapcsolatos javaslatai meglehetősen vérszegények, kárpótlásról például nem esik szó.

nem alakult ki egységes ideológiája abban az értelemben, ahogyan Kemény gondolta. Még az 1988-ban létrejövő Szabad Kezdeményezések Hálózata sem volt egységes világnézetű, határozott politikai programot hirdető formáció. A legkevésbé tisztázott kérdés pedig éppen a piacgazdasághoz, a liberális kapitalizmushoz való viszony volt: a demokratikus ellenzék környezetében is tartósan fennmaradtak harmadikutas, önigazgató szocialista elképzelések. Csak 1989 nyarán mondatik ki a már párttá alakult SZDSZ programjában, hogy nincs harmadik út, az egyetlen lehetséges alternatíva a piacgazdaság, magyarul a kapitalizmus. Az is ismert, hogy Kemény nagykoalíciós javaslatát az SZDSZ az 1990-es választások után magáévá tette, annak ellenére, hogy a Fórum egyik vezető politikusa és hangadója, Csurka István már 1990. január közepén, talán éppen az MDF és az SZDSZ közötti esetleges közlekedés Kemény által regisztrált jeleit látva, megelőző csapást igyekezett mérni az együttműködés lehetőségére, és a Kossuth rádió Vasárnapi Újság című műsorában az „új Lenin-fiúk” terrorjának rémképével riogatót. Csurka a „Lenin-fiúk” minősítéssel, akik a tradicionális magyar szélsőjobb oldali hitvilágban az 1919-es Tanácsköztársaságban testet öltő „zsidó rémuralom” jelképes figurái voltak, félreérthetetlenül az SZDSZ vezetőire célzott (Csurka 1990).¹⁰ És azután, hogy márciusban – a választásokat közvetlenül megelőzően – az MDF háza táján piacra dobták az *Apák és fiúk* című arcpirító, rágalmozó pamfletet, amely az SZDSZ vezetőinek állítólagos „zsidó-ávós” gyökereiről szólt.

A történelem iróniája, hogy éppen az a dokumentum – az 1987-ben a Beszélő különkiadásában megjelent Társadalmi Szerződés – lett az ellenzéken belüli első látványos szakítás ürügye (Kis, Kószeg és Solt 1987),¹¹ amely még jócskán tartalmazott olyan kompromisszumos, harmadikutas javaslatokat, amelyekkel a liberális kapitalizmussal nem azonosuló népiek is rokonszenvezhettek volna, és amelyeket Kemény éppen a harmadikutas illúziói miatt bírált leginkább. Ez átvezet következő témánkhoz: milyen volt Kemény viszonya a kapitalizmushoz?

„Piacgazdaságot akarok, nyomor nélkül”

Amikor idősebb barátaimat, kollégáimat – akiknek nálam közvetlenebb élményeik lehettek Kemény rádiójegyzeteiről – megkérdeztem, vajon mi ragadt meg leginkább az emlékezetükben ezekből a szövegekből, ketten is azt válaszolták: meglepte őket, hogy a főleg szegénység- és cigánykutataásairól nevezetes, és ezek miatt külföldre száműzött szociológus (akiről tudott volt mély elkötelezettsége a társadalom esettjei iránt) milyen határozottan kiállt a piacgazdaság és a kapitalizmus mellett. Mint főntebb utaltam rá, a demokratikus ellenzék köreiből sem volt evidens, hogy a kommunista rezsím utáni jövő csak valamiféle kapitalizmus keretein belül képzelhető el, és ezt még azok sem siettek egyértelműen a köz tudtára

10 „... [A]míg egy törpe kisebbség el tudja fogadtatni, ... hogy csak az ő igazsága az igazság, ... és amíg ez a magyarságnak mutatott, most radikálisan liberálisnak mondott irányvonal ugyanazokból a marxista, lukácsista baloldali gyökerekből táplálkozik, mint a Kádár–Aczél-korszakban, addig nincs kilátás arra, hogy a magyarság nagy népi tömegei jól érezzék magukat a saját hazájukban. Ébresztő, magyarság! Megint félrevezetnek! Elmúlt az őszirózsás forradalom, ez már a Kun Béláék idősza, még akkor is, ha Lenint szidják az új Lenin-fiúk. Mi jöhet erre? Terror, katonák, vér és végső összeomlás.” (Csurka 1990)

11 Ürügye, és nem oka. A szakítás valódi oka nem tartalmi volt, hanem politikai: a népieknek dönteniük kellett, hogy a demokratikus ellenzék reprezentánsait hívják-e meg a lakiteleki tanácskozásra, vagy pedig a párton belüli patrónusukat, Pozsgay Imrét. Az utóbbi mellett döntöttek (Révész 2009).

adni, akik egyébként ezt maguk is így gondolták. Demokráciáról, emberi jogokról, politikai jogokról, alkotmányosságról, piaci reformokról, a magángazdaság bővítéséről, a vállalkozás szabadságának biztosításáról sok szó esett, de hogy ez végkimenetelét tekintve voltaképpen kapitalizmust jelent, azt nemigen verte nagydobra senki.

A „kapitalista restauráció” a közvéleményben és széles értelmiségi körökben is gyanús, népszerűtlen, sőt ijesztő perspektíva volt még a nyolcvanas évek legvégén is (megkockáztatom, nagyjából az maradt mindmáig). A kapitalizmusról kevesen gondolták, hogy az bármi jót hozna a szegényeknek: a fogalom a növekvő jövedelmi és osztálykülönbségek és a szegényebbek iránti közöny, részvétlenség szinonimája volt a köztudatban. Hogyan lehetett a szegénypárti Kemény István egyben a kapitalista piacgazdaság híve, kérdezhettek így sokan.

A fejezet címadó mondata – „piacgazdaságot akarok, nyomor nélkül” – egy korai, 1981-es jegyzetének zárómondata, amelyben Kemény a hozzá érkezett leveleket, bírálatokat válaszolta meg (Kemény 1981a: 41). A nyugati szegénység problémáját firtató kérdésekre válaszolva a legfontosabb üzenete az volt, hogy az amerikai és a francia társadalomfejlődés példája szerint a szegénység leküzdéséhez a demokratikus-alkotmányos rend, a társadalmi szolidaritás intézményesített és önkéntes, civil formáinak megléte biztosítja a legjobb feltételeket. A nyugati modell legsikeresebb időszakában, a második világháború utáni korszakban, létrejött egyfajta politikai koalíció és szolidaritás a középosztály és a szegényebb sorban élő társadalmi csoportok között. Kennedy és Johnson elnöksége alatt például ez a koalíció nagymértékben járult hozzá nemcsak a faji megkülönböztetés elleni küzdelem polgárjogi vívmányaihoz, hanem a szegényebb rétegek gazdasági felemelkedéséhez is. Voltaképpen egy régi liberális idea gyakorlati érvényesülését látta bizonyítottnak, nevezetesen, hogy a magángazdaság vállalkozói rétege, különösen egy fellendülő korszakban, maga is érdekeltté válik abban, hogy a társadalom peremén élőket munkavállalóként és fogyasztóként is bevonja a szélesebb társadalmi munkamegosztásba, sőt a gazdaság fejlődésének ez a folyamat a motorjává is válik. A gazdasági boom, a szegénység visszaszorulása és a polgárjogi, társadalmi emancipációs törekvések egymást erősítik, különösen, mivel az utóbbi számára rendelkezésre állnak a jogállami és intézményes csatornák, szabályozott nyomásgyakorlási formák. A csillagok ilyesfajta együttállására pedig csak demokratikus viszonyok között van esély. Hasonlóképpen értékelte Kemény a franciaországi folyamatokat, főleg azután, hogy Mitterrand elnöksége idején a szocialista kormányzat letett kezdeti etatista illúzióiról (Kemény 1981d; Kemény 1986a).

Keményről köztudott, hogy ifjúkorában a georgista eszmék híve volt. Ez a műsorfolyamban többször is tükröződik: ld. a nagy magyar georgistáról, Liska Tiborról szóló rokonszenvező, egyben polemikus jegyzeteit, vagy a tervezett ingatlanadórról szóló jegyzetét, amelyben azt hangsúlyozza, hogy az 1930-as évek végén Sós Aladár és Pikler Gyula (két másik magyar georgista) ezt a problémát már egyszer megoldotta (Kemény 1982a; Kemény 1986b). Ugyancsak okkal vélelmezhető, hogy a franciaországi magyar emigráció más jeles képviselőihez hasonlóan rá is nagy hatással volt Raymond Aron munkássága, aki a diktatórikus államszocializmus modelljének harcos bírálójaként a liberális politikai elvek és a jóléti kapitalizmus összeegyeztethetőségét hirdette. Kemény szociológusként pontosan láthatta azt is, ahogyan a központosított (és perverz) államszocialista jóléti redistribúció lerombolja a társadalmi szolidaritást, és azt is, hogy a jogok, demokratikus érdekérvényesítő intézmények és a szabad vállalkozás, önszerveződés lehetősége híján a teljesen kiszolgáltatott szegényebb rétegek hogyan kerülnek vissza a szegénység spiráljába, és mindez hogyan járul hozzá a társadalom

kettészakadásának már a hetvenes évek elején látható folyamatához. Ezért Kemény esetében kizárt, hogy pálfordulásról lett volna szó.

Kemény Bibó-kommentárjaiban korábban kiemelte, hogy Bibó szerint Marx legvégzetesebb tévedése a liberalizmus, vagyis a születési privilégiumokkal szembe forduló szabadságprogram és a szocializmus, a vagyoni privilégiumokkal szembeni szabadságprogram szembeállítása volt (Kemény 1982b). Kemény itt nem említi, hogy Bibó elvetette a liberalizmus tulajdonkultuszát, de hangsúlyozza, hogy Bibó szemléletében a mamuttulajdon valójában nem tulajdon, hanem hatalmi helyzet: a hatalom monopóliumánál semmivel sem jobb a vagyontól származó hatalom monopóliuma. Ez a bibói gondolat szinte szó szerint olvasható a *Beszélő Társadalmi Szerződés* (TSZ) című programjavaslatában, amely ebből kiindulva a tőke korlátozását, a munkahelyi öngazgatás különböző formáit javasolja. Kemény leginkább ezt a részt bírálta, rámutatva, hogy a tulajdon szabadságának adminisztratív korlátozása és az öngazgatás javasolt formái összeegyeztethetetlenek a piacgazdaság működésével. Aligha akad befektető, aki olyan vállalkozásba rakná a pénzét, amelyben a pénzét ugyan nem, de a vállalatát, illetve annak irányítását elveszítheti. A TSZ szociálpolitikai programját ellenben nem irányultsága és javaslatainak belső logikája miatt támadta, hanem a mértéke miatt: a magyar gazdaság belátható időn belül nem fogja kitermelni azt a pénzmennyiséget, amelyből egy csapásra a jóléti juttatások korábbi összegének a hatszorosát tudná fedezni (Kemény 1987b).

Kemény jellemzése szerint Bibó olyan társadalomban hitt, amely nem marxi értelemben vett szocializmus, hanem uralom nélküli, önmagát kormányzó társadalom. Kemény viszont leszögezi –Lukács híres mondását kiforgatva –, hogy a legrosszabb kapitalizmus is jobb, mint a politikai zsarnokság. A gazdasági elnyomás ellen lehet politikai eszközökkel küzdeni, a politikai zsarnokság azonban gazdasági elnyomáshoz, az emberek kifosztásához vezet. Mély meggyőződése, hogy politikai szabadság és demokrácia nélkül a szegénység nem számolható föl, hiszen a demokratikus intézmények, a szabad nyilvánosság képes felkelteni nemcsak az egyéni karitátszát, de az értelmes jóléti újraelosztás intézményes hátterét is csak így lehet megalapozni. A kapitalizmussal az a baj, hogy a szabad vállalkozást csak egy kisebb rész számára biztosítja. De nem a tulajdonfosztás a megoldás, hanem a tulajdon és szabad vállalkozás lehetőségének kiterjesztése. Ez a folyamat nyugaton megindult, állítja Kemény. Szerinte a szocializmus nyugaton beépült a kapitalista államba, és ez a modell kiállta az idő próbáját. Ennek a civilizációs folyamatnak azonban egyelőre alig vannak jelei Magyarországon – fűzte tovább a gondolatot később, egy 1989-es jegyzetében, amelyben az SZDSZ gazdasági programját értékelté.

(...) a gazdaság helyreállításához a magánvállalkozás aktív támogatására van szükség. Nem elegendő a hivatalos körök által hirdetett, de csöppet sem alkalmazott versenysemlegesség. A magánvállalkozásoknak nyújtott adókedvezményekre, a beszerzést és az értékesítést segítő információs és jogi hálózat létrehozására, a finanszírozás rugalmasabbá tételére, az adómegállapításban tapasztalható önkény megszüntetésére, a jogi, politikai és erkölcsi bizonytalanság felszámolására van szükség. (Kemény 1989a: 294–295)

Kemény ezzel kapcsolatos álláspontja a nyolcvanas évek végére szinkronba került a liberális párttá formálódott egykori demokratikus ellenzék mainstream álláspontjával. A különbség annyi, hogy Kemény Párizsban már a nyolcvanas évek elején nyíltan beszélhetett arról, amiről itthon különféle megfontolásokból – ezek részben a demokratikus ellenzék hálózatát alkotó szellemi csoportok egyikének-másikának a kérdéssel kapcsolatos bizonyta-

lanságából, részben a szélesebb közvélemény idegenkedéséből, részben pedig az állampárttal vívott küzdelem aktuális taktikai megfontolásából fakadhattak – korábban nem volt célszerű ennyire egyértelműen fogalmazni. A szinkronba kerülést jól illusztrálja a Kemény-iskola egyik legmarkánsabb reprezentánsának, Solt Ottiliának 1989-ben a Századvég folyóirat szociáldemokráciára vonatkozó körkérdésére adott válasza.

[M]iért nem szervezkednek nálunk a bérmunkástömegek, miért csak a »bérből élő« vállalati management és hivatali apparátus kész az önvédelemre, s bújik a »bérből élők« spanyolfala mögé? Azt hiszem, azért, mert a mi kádári szocializmusunk, félbemaradt gazdasági reformunk, puha diktatúránk egyéni vagy kicscsoportos menekülést tett lehetővé a bérmunkáslétből, sőt a végkifejletben ezt nemcsak elnézte, hanem intézményesen fel is ajánlotta a vállalati munkásságnak. (...) Ha modern munkáspártot akarunk, akkor fel kell dolgozni társadalmunk tényleges működését, nem fiktív, hanem a valóságos helyzetre kell válaszokat keresni. Egyelőre kevésé vagyunk felkészültek erre a feladatra. Kevesebb a buktató, ha a társadalom vállalkozói arca felé fordulunk; annak politikai kifejezésére pedig az önálló polgárra apelláló liberális értékkör az alkalmasabb. A polgár nálunk mindmáig nem emancipált egzisztenciája vitathatatlan építőköve mindenfajta modern berendezkedésnek, s azt hiszem, megspórolhatatlan lépés. A polgár méltóságának és biztonságának kiterjesztése a szabad tulajdontól függő munkavállalóra – mert mi más a szociáldemokrácia tartalma? – csak a következő lépés lehet (Solt 1990: 127).

Rendkívül tanulságosnak tartom Kis János ezzel kapcsolatos kommentárját 25 évvel később:

Az én olvasatomban (...) Otilia szövege arról szól, hogy szolidáris társadalom csak jogtudatos polgárok összefogásából jöhet létre. Jogtudatos állampolgári közösség pedig nem lehetséges magántulajdonú piacgazdaság nélkül. De társadalmi szolidaritás nélkül sem lehetséges. A magyar társadalom polgárosodásának és újraintegrálásának célja elválaszthatatlanok egymástól. A kettő vagy együtt sikerül, vagy sehogy.

Ma kevesen emlékeznek rá, hogy az SZDSZ ennek a gondolatnak a jegyében született. A kapitalizmus melletti állásfoglalását a vesztesek iránti közönnyel azonosítják.

Ez nemcsak méltánytalanság: országos tragédia is. A rendszerváltást követő gazdasági és társadalmi megrázkódtatások, a 2006-os őszi katalizma, majd a sérülékeny magyar gazdaság megroggyanása a világgazdasági válság csapásai alatt, mindez elbizonytalanította a magyar társadalmat a kapitalizmushoz, a globalizációhoz, az Európai Unióhoz való viszonyát illetően. A jelenleg kormányzó jobboldal ezt a bizonytalanságot kihasználva nemcsak a harmadik köz-társaság alkotmányos berendezkedését számolta föl, a végrehajtó hatalom kontrollja alá helyezve a független hatalmi ágakat, a tájékoztatást, sőt a politikai hatalomért folyó versenyt is. Egyszermind újraállamosító, újraközpontosító, a külföldi bankok és szolgáltatók ellen hadjáratot viselő gazdaságpolitikába, adminisztratív árakat kikényszerítő, a piaci vállalkozásokat az államtól függésbe hozó gazdasági rendszer kiépítésébe kezdett, konfiskálta a magánnyugdíj-pénztári és a takarékszövetkezeti vagyont, irdatlan vagyonokat vetett oda Fidesz körüli cápáknak, a jóléti juttatásokat a szegényektől a középrétegek felé csoportosította át. Ez az út egyenesen vezetett Putyin karjaiba (Kis 2014).

Kemény István a kapitalizmus perspektíváját elfogadva sem hazudtolta meg önmagát nyolcvanas évekbeli rádiójegyzeteiben. A reformokkal, a gazdasági struktúraváltással és a rendszerváltás gazdasági kérdéseivel kapcsolatos szövegei szinte kivétel nélkül abból a szemszögből elemzik a problémákat, hogy miképpen tompítható az elkerülhetetlen váltás szegényebb rétegeket sújtó hatása. A reform, a kiigazítás és a szerkezetváltás ne azokra üssön vissza a leginkább, akiknek a legkevesebb eszközük és tartalékuk van a túlélésre. A legfontosabb

cél a társadalom kettészakadásának megelőzése, a folyamat megállítása. Ne azzal kezdjük a reformokat, hogy feláldozzuk az emberek egy részét – mondta 1983-ban. A jövedelmek csökkenése elsősorban a szegényeket sújtaná, miközben Franciaországban a reformok következtében a szegények jövedelmei például nem csökkentek (Kemény 1983). Az 1987-es *Fordulat és reform* című javaslatot ismertetve rámutat arra, hogy a túlméretezett ipar átalakítása elkerülhetetlenül munkanélküliséghez vezet, ezért azonnal meg kell kezdeni egy működőképes munkanélküliség-rendszer kereteinek a kidolgozását (Kemény 1987a). Az SZDSZ gazdasági programját ismertető kommentárjában egyetért a szerzők – Kertesi Gábor és Köllő János – következtetésével, miszerint nagy magánvagyonok megszületése nélkül nem működtethető a piacgazdaság, „ellenzentes kapitalisták” jönnek. Ugyanakkor óva int a túlzott sietségtől – mondván, több idő kell ahhoz, hogy a magántőke átvehesse az állami vállalatok jelentős része fölötti ellenőrzést –, valamint attól is, hogy az állam kivonuljon a jóléti és a közszolgáltatásokból (Kemény 1989a).

Konklúzió

Ha sorra vesszük az írás elején felvetett három kérdéskört, a következőkre juthatunk. Az 1987 és 1990 között lezajlott átmenet forradalmi változásokat hozott, de a társadalom mobilizálódása a vártnál és lehetségesnél csekélyebb mértékű volt. A megélt és kivívott szabadság társadalmi élménye elmaradt. A Kemény által szorgalmazott széles körű ellenzéki összefogás a liberálisok erőfeszítései ellenére már ebben az időszakban súlyos csapásokat szenvedett – hiába született meg a választások után az MDF–SZDSZ-megállapodás, amelyet Kemény lelkesen méltatott (Kemény 1990b). Reményei ellenére, rövidesen ismét teljesen ellehetetlenült a két nagy rendszerváltó párt együttműködése.

Végül: a Kemény által vizionált, kiegyenlített átmenet és a megszelídített, civilizált kapitalizmus megszületését két tényező is gátolta. Az egyik éppen az idő hiánya: a szocialista nagyipar összeomlásának üteme és mértéke a legpesszimistább jóslatokat is felülmúlta. Nem jött létre az a bizonyos új típusú koalíció, szolidaritás sem a középosztály és a szegényebb társadalmi csoportok között. Egy ilyen típusú koalíció sokkal nagyobb eséllyel születhet meg, ha a gazdasági fellendülés idején kerül napirendre, erre azonban senki nem számíthatott, legfeljebb arra, hogy a fellendülés elég hamar bekövetkezik az átmenet válsága után. Ennek egyik feltétele az lett volna, ha a politikailag aktív magyar középrétegek elfogadják, hogy a társadalmi integráció érdekében viszonylag nagyobb áldozatot kell hozniuk. Ám a többség egyetlen választás alkalmával sem támogatta azokat a politikai javaslatokat, amelyek éppen ezt célozták volna.

Ráadásul a civilizált kapitalizmus emancipatorikus programja a nyugati jóléti államokban is éppen ebben az időszakban bicsaklott meg (Mink 2015). Az egyetlen esélyt az kínálta, hogy az önkormányzatiság kiszélesítésével, a kisvállalkozások hathatós (nem korrupció, klientúraépítő) támogatásával, a jóléti rendszerek óvatos átalakításával, a köz javára történő, racionális és átlátható szabályok között lebonyolított privatizációval hosszabb távon ellensúlyozni lehet ezeket a hátrányokat. Kemény nem vett részt az országos politikában, és nem lett politikai megmondóember, de nem is vonult vissza a tudomány elefántcsonttornyába. A budapesti Városháza szakértőjeként és tanácsadójaként igyekezett éppen ezeken a terü-

leteken menteni a menthető. Az önkormányzatiságot azonban a regnáló kormányok már a kilencvenes évek elejétől elkezdték lépésről lépésre visszazorítani, és a többi területen sem alakultak túl jól a dolgok.

A társadalom kettészakadása mára – megjósolható módon – előrehaladt, és a berendezkedő új tekintélyuralom a magyar történelem legrosszabb, már Bibó által is kárhoztatott modelljéhez tér vissza: a hatalom a polgárság és a nép összefogása helyett a központosított, tekintélyelvű állam birtoklói és az általuk függésbe vont, többé-kevésbé privilegizált társadalmi csoportok koalíciójára épül, a páriává süllyedő többség érdekei és a társadalmi szabadság kiteljesedésének rovására. Miközben a kertek alatt ólálkodik az új álforradalom.

Havas Gábor azzal kezdte előadását ezen a konferencián Kemény életútjáról, hogy az erkölcsi elhivatottság és a kétely egyszerre jellemezte világszemléletét. Vajon volt-e történelmi esély arra, hogy ne kételyei teljesüljenek be, hanem elhivatottsága diktálta reményei?

Hivatkozott irodalom

- Bibó István (1986 [1945]): A magyar demokrácia válsága. In uő *Válogatott tanulmányok*. Második kötet: 1945–1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 13–79.
- Bibó, István (1986 [1947]): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (1947). In uő *Válogatott tanulmányok*. Második kötet: 1945–1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 485–504.
- Csurka István (1990): *Csurka István jegyzete a budapesti Kossuth Rádió Vasárnapi Újság című műsorában 1990. január 14-én*. HU OSA 300-40-8 Monitoring, Box 462. Blinken OSA Archivum, Records of Radio Free Europe/ Radio Liberty/Hungarian Unit.
- Kemény HU OSA 368-2-1: Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Az iratanyag teljes katalógusa: <http://catalog.osaarchivum.org/catalog/O8pKzyWb>.
- Kemény István (1980): A felejtésről. 1980. február 4. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 35–38.
- Kemény István (1981a): Válaszok levelekre. 1981. február 18. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 39–44. o.
- Kemény István (1981b): A szükségyszerűség uralma. 1981. március 11. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 47–51.
- Kemény, István (1981c): A szelíd zsarnokságról. 1981. március 27. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 51–55.
- Kemény István (1981d): A megszállás évfordulója. 1981. augusztus 21. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Budapest: Osiris, 66–68.
- Kemény István (1982a): Az Ökonosztátról. HU OSA 368-2-1. Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 5.
- Kemény István (1982b): Bibó István eszméi és művei (1982. július 10., 1982. szeptember 11.). HU OSA 368-2-1 Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 1, 4.
- Kemény István (1982c): Hozzászólás Kis János Beszélőben megjelent írásához. 1982. október. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 73–79.
- Kemény István (1983): A reform és a szegények. 1983. február 16. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 80–84.
- Kemény István (1984): Albert Camus: A lázadó ember I–III. Párizsi Magyar Figyelő, 1984. június 7., 14., 21. In HU OSA 368-2-1. Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 2.

- Kemény István (1985): Timothy Garton Ash írása a magyarországi cenzúráról. 1985. december 5. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 140–143.
- Kemény István (1986a): Szakítás az etatista szocializmussal. 1986. március 20. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 147–151.
- Kemény István (1986b): Az ingatlanadóról. 1986. október 5. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 157–159.
- Kemény István (1987a): A legátfogóbb gazdasági reform sem lehet sikeres politikai és társadalmi reform nélkül. 1987. április 16. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 188–190.
- Kemény István (1987b): Kritikai megjegyzések a Társadalmi Szerződéshez 1. 1987. szeptember 12., Kritikai megjegyzések a Társadalmi Szerződéshez 2. 1987. szeptember 19. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 214–218, 218–222.
- Kemény István (1989a): A modern piacgazdaság nem azonos a múlt századi kapitalizmussal. 1989. július 2. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 293–295.
- Kemény István (1989b): A józan ész szabályai szerint ennél tovább nem lehet menni. 1989. december 10. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 314–316.
- Kemény István (1989c): Együttműködésük nélkül nem oldható meg a válság. 1989. december 17. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 316–318.
- Kemény István (1990a): Az MDF programjáról. 1990. február 25. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 329–332.
- Kemény István (1990b): MDF–SZDSZ-megállapodás. 1990. május 6. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 341–343.
- Kis János (1981): Lapunk elé. *Beszélő* (1): 1–5. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/lapunk-ele>.
- Kis János (1982): Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő* (3): 7–25. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/gondolatok-a-kozeljovorol>.
- Kis János (1989): A négy igen üzenete. Magyar Nemzet, 1989. december 5.
- Kis János (2014): Hogyan lettünk liberálisok? Interneten: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/hogyan-lettunk-liberalisok>.
- Márai Sándor (2014 [1945]): Föld, föld!... (Teljes változat). Budapest: Helikon.
- Mínk András (2015): A lehetetlen megkísértése. Havas Gábornak szeretettel, 70. születésnapjára. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/blog/mink-andras/a-lehetetlen-megkisertese>.
- Papp István (2011): Az „ismeretlen” Bibó István. A népi mozgalom ideológusa. *Kommentár* 2011 (6): 34–44. Interneten: http://kommentar.info.hu/iras/2011_6/az_ismeretlen_bibo_istvan.
- Percz László (2013): Társadalomlélektan, pro és kontra. A Bibó–Lukács vitáról. *Tolle Lege* 3(1). Interneten: http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/percz_javitott1.pdf.
- Kis János, Köszeg Ferenc és Solt Ottília (1987): Társadalmi Szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő* (20). Különszám. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/rovatok/tarsadalmi-szerzodes>.
- Révész Béla (2009): „Lakitelken együttműködési szándék jött, az ellenzék soraiban zavar keletkezett.” *Beszélő* 14(6): 38–49. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/lakitelken-egyuettmukodesi-szandek-jott-az-ellenzek-sorai-ban-zavar-keletkezett>”.
- Solt Ottília (1990): „Miért nem vagyok szociáldemokrata...?” *Századvég* (1): 126–127. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/miert-nem- vagyok-szocialdemokrata>.